

VENECIJA I EKONOMSKI RAZVOJ DALMACIJE U XV I XVI STOLJEĆU

Tomislav R a u k a r, Zagreb

I

Odnos Venecije prema ekonomskom razvoju Dalmacije prisutan je u našoj historiografiji, kao zaseban problem, nešto više od stotinjak godina. Kada je Petar Matković god. 1863. u Kukuljevićevu Arkivu objelodanio tekst dva-ju ugovora između Venecije i krčkih knezova (iz 1408. i 1455), ne samo da je bio jedan od prvih koji je obratio pažnju tom pitanju, nego je i s pravom zaključio da »nije za sada jošite probitačno, pustiti se u svestrano razmatranje trgovačkih odnošajah republike mletačke napram jugoslavenskim zemljama«, i to zbog toga što mnogobrojni ugovori na kojima se ti odnosi temelje »većom stranom jošite neizdani, u arhivih zakopani leže«.¹

Ali, u trenutku objavljivanja Matkovićeva priloga već su bili postavljeni temelji našem poznavanju mletačko-hrvatskih (južnoslavenskih) odnosa. Boraveći između 1859. i 1861. prvi put u Mletačkom arhivu, Šime Ljubić je započeo skupljati građu za svoja i danas fundamentalna izdanja: »Listine o odnošajih između južnoga Slavenstva i mletačke republike«, te »Commissionses et relations venetae«.² God. 1868. izlazi iz tiska prvi svezak Listina, a 1876. pojavljuje se prvi svezak Mletačkih uputstava i izvještaja. Do kraja života (1896), Ljubić je objelodanio ukupno 10 svezaka Listina, s građom do god. 1469, i 3 sveska Mletačkih uputstava, zaključno s god. 1571.³ Ta opsežna zbirka iz-

¹ P. Matković, Trgovački ugovor republike mletačke sklopljen sa knezovi senjskimi godine 1408. i 1445. (Prinesak za trgovačku povjestnicu), *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku*, knjiga VII, Zagreb 1863, 149.

² T. Smičiklas, Život i djela Šime Ljubića, Ljetopis JAZU za godinu 1897, Zagreb 1898, 171—73. Smičiklas ističe da je Ljubić nakon izlaska iz tiska prvog sveska Listina (1868) ponovo radio u Mletačkom arhivu i da je »odsele godinu za godinom polazio u Veneciju, da prema potrebi svoje zbirke dopunjuje« (194). Smičiklas točno ne kaže kada je Ljubić boravio u Veneciji, ali se iz njegova izlaganja smije zaključiti da je Ljubić nakon prvog trogodišnjeg rada u Mletačkom arhivu, odlazio u Veneciju od g. 1869. dalje, u prvoj pol. 70-ih godina, dok su izlazile iz tiska Listine II—V.

³ Listine I—X izlazile su 1868—1891, a Commissionses et relations venetae I—III 1876—1880. Nakon Ljubića zbirka Listina ni do danas nije nastavljena, ali je G. Novak objelodanio još 4 sveska Mletačkih uputstava i izvještaja (IV—VII, Zagreb 1964—72).

vozne građe, prvenstveno iz Mletačkog, ali i iz nekih drugih arhiva (Beč, Zadar), i danas je temelj našem poznavanju mletačko-hrvatskih odnosa do u drugu polovinu XVI stoljeća.

Pa ipak, bogata građa koja je tim izdanjima postepeno pristizala za duže vrijeme jedva da je bila upotrijebljena u našoj historiografiji. U početku samo se Š. Ljubić u nekim svojim radovima koristio novom građom iz Mletačkog arhiva,⁴ jer su problemi mletačke Dalmacije, osobito njezin gospodarski razvitak, bili veoma oskudno obrađeni čak i u velikim sintezama hrvatske povijesti T. Smičiklasa, Vj. Klaića i F. Šišića.

Premda je Tade S mi č i k l a s, do objelodanjivanja prvog dijela »Povijesti hrvatske« (Zagreb 1882), imao u rukama prvih 6 svezaka Ljubićevih Listina i sva tri sveska Mletačkih uputstava i izvještaja, ipak je jedva dodirnuo odnos Venecije prema Dalmaciji. On se uglavnom ograničio na općenite elemente političkog položaja Dalmacije u XV st., ponešto slikovito zaključivši da je »mletački lav uhvatio gradove hrvatske tako krepko u svoje pandže, da ih je nakanio uzdržati, dokle sam neizdahne«.⁵ I dosad najiscrpnija »Povjest Hrvata« Vjekoslava Klaića gotovo posve zanemaruje društvena i gospodarska zbivanja u Dalmaciji pod mletačkom vlašću, opisujući opširno samo političke odnose između Venecije i ugarsko-hrvatskih vladara u XV stoljeću.⁶ Ni sinteze o hrvatskoj povijesti Ferde Šišića ne odlikuju se većim zanimanjem za probleme mletačke Dalmacije. Šišić je, doduše, u drugi dio svoje »Hrvatske povijesti« unio posebno poglavlje: Mletačka Dalmacija,⁷ ali je čitavu ekonomsku problematiku sazeo u skromnu i uglavnom netočnu rečenicu da je »trgovina bila sva u rukama mletačkim, tako da se osim vina sva roba, koja se izvozila iz Dalmacije, morala najprije dovesti u Veneciju, a tek onda dalje; isto tako morala je Dalmacija sve svoje potrebe nabavljati iz Venecije«.⁸

Sustavnim istraživanjem mletačko-hrvatskih odnosa započeo je, potkraj prvog svjetskog rata, tek Grga Novak. U rasponu od »Pučkog prevrata na Hvaru 1510—1514« (Split 1918) do najnovijih radova, Novak je bio i ostao najplodniji istraživač prošlosti Dalmacije. U mnogim je radovima Novak razmatrao i ekonomsku politiku Venecije prema Dalmaciji u XV st.,⁹ ali je njezin najcjelovitiji prikaz unio u svoj rad: »Split u Marulićevo doba«.¹⁰ Polazeći od stajališta da je »cvjetanje trgovine i brodarstva, i s tim u vezi cjelokupna ekonomska struktura Splita, bilo prekinuto dolaskom Splita pod Veneciju

⁴ Prije svega u knjizi: Pregled povjesti hrvatske (Rijeka 1864), zatim u priložima: O odnošajih dubrovačke s mletačkom republikom tja do god. 1358, *Rad JAZU* 5, 1868; O odnošajih među Dubrovčanij i Mlečani za ugarsko-hrvatskoga vladanja u Dubrovniku, *Rad* 17, 1871; O odnošajih među republikom Mletačkom i Dubrovačkom od početka XVI. stoljeća do njihove propasti, *Rad* 53 i 54, 1880.

⁵ N. dj., 492.

⁶ Vj. Klaić, *Povjest Hrvata* II/2 i 3, Zagreb 1901, 1904.

⁷ F. Šišić, *Hrvatska povijest*, drugi dio: od godine 1526. do godine 1790, Zagreb 1908, 175—78.

⁸ N. dj., 175. Takav zaključak Šišić gotovo doslovno prenosi i u svoj *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, Zagreb 1962, 364.

⁹ Split u svjetskom prometu, Split 1921; Hvar, Beograd 1924; *Prošlost Dalmacije I i II*, Zagreb 1944; *Povijest Splita II*, Split 1961.

¹⁰ G. Novak, *Split u Marulićevo doba*, Zbornik Marka Marulića 1450—1950, Zagreb 1950, 33—123.

1420. godine«, Novak ističe da je Venecija nastojala da dalmatinske gradove uklopi i u svoj gospodarski sustav, pri čemu se »nije nimalo brinula, kako će, kad to provede, neke od tih gradova sasvim ekonomski uništiti i upropastiti, a druge znatno oštetiti«, pa zaključuje da je to bila »politika ekonomskog poboljšavanja i podčinjavanja u svakom pogledu«. ¹¹ U taj opći prikaz mletačke ekonomske politike, utemeljen prvenstveno na vladinim zakonskim odredbama, Novak je unosio i rezultate vlastitih arhivskih istraživanja o splitskoj trgovini u drugoj pol. XV st. ¹² koji se nisu sasvim poklapali sa stvorenom predodžbom o privrednom položaju Splita nakon 1420. Premda je u tom sklopu Novakov zaključak da je u drugoj pol. XV st. »Split bio živ trgovački centar« izgledao ponešto neočekivan, ipak su upravo ta autorova istraživanja značila prvi prodor u dotad nov problem: ocjenu stvarnih rezultata mletačke politike. ¹³ Isto značenje imalo je i Novakovo naglašavanje nekih razlika u razvoju između otočnih i kopnenih komuna. ¹⁴

Rezultati G. Novaka bili su podloga svim kasnijim istraživanjima o problemima mletačke Dalmacije. U tom okviru dijelom ostaju i radovi Jorja Tadića, prije svega njegov prilog »O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika u vreme renesanse« ¹⁵ i prikaz povijesti Dalmacije u XV i XVI st. u Historiji naroda Jugoslavije II. ¹⁶ Premda je Tadićev prikaz gospodarskog razvoja Dalmacije bio široko koncipiran, jer je nastojao osvjetliti cjelovit razvoj društva u Dalmaciji u XV i XVI st., ipak su se njegovi zaključci o ekonomskoj politici Venecije prema dalmatinskim gradovima uglavnom temeljili na Novakovim istraživanjima. I Tadić smatra da je mletačkim osvajanjem Dalmacije »najednom zaustavljen onaj prirodni proces kojim se dotada razvijao sav ekonomski, društveni, politički i kulturni život dalmatinskih gradova« i da je mletačka vlast »zadala težak udarac gradskoj privredi Dalmacije, naročito njenoj pomorskoj trgovini«. ¹⁷

I Marko Šunjić, u knjizi »Dalmacija u XV stoljeću« (Sarajevo 1967), donosi više dobrih zapažanja o ekonomskoj politici Venecije nakon 1409, ističući, npr., da je mletačkim osvajanjem »presječen put kojim je bio pošao i kojim bi inače išao privredni razvoj u dalmatinskim gradovima«, mada potanje ne objašnjava te točne ocjene o ekonomskim posljedicama mletačke vlasti. ¹⁸ Govoreći o trgovačkoj politici Venecije u Dalmaciji, Šunjić se ograničava na ispravan, ali i općenit zaključak da »mnogobrojne zabrane ipak samo potvr-

¹¹ N. dj., 84, 92.

¹² G. Novak, Quaternus izvoza iz Splita 1475—1476 godine, *Starohrvatska prosvjeta*, N. S. II, 1—2, Zagreb-Knin 1928, 92—102.

¹³ Novak, Split u Marulićevo doba, 96.

¹⁴ Novak ističe da se u XV st. »mijenjaju stubokom ekonomske i trgovačke prilike dalmatinskih gradova, u prvom redu onih, koji su bili veza između dalmatinskog zaleđa, Bosne i prekomorskih krajeva«, dok naprotiv »jačaju oni gradovi, koji su svojim položajem bili potrebni mletačkom trgovačkom, brodarskom i ekonomskom sistemu uopće« (Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba, uvod u: Vinko Pribojević, O podrijetlu i zgodama Slavena, Zagreb 1951, 9).

¹⁵ *Zgodovinski časopis* VI—VII, 1952—53, 552—65.

¹⁶ Mletačka republika i Dalmacija, *Historija naroda Jugoslavije II*, Zagreb 1959, 248—82.

¹⁷ Tadić, O društvenoj strukturi, 552.

¹⁸ Šunjić, Dalmacija, 241.

đuju kako one nisu bile dovoljne da prekinu tradicionalne trgovačke veze Dalmacije s južnoitalijanskim oblastima«. ¹⁹

Ponešto jednostrana upotreba izvorne građe, a i usporedba s privrednim usponom Dubrovnika, uvjetovali su oštru ocjenu mletačke ekonomske politike u Dalmaciji u XV st. u knjizi Momčila Spremića »Dubrovnik i Aragonci (1442—1495)« (Beograd 1971). Autor ističe da su »Mlečani držali u potpunosti kontroli trgovinu dalmatinskih gradova«, pa su, zbog ekonomskih ograničenja, »kroz ceo XV vek, beda i siromaštvo carovali gradovima Dalmacije«. ²⁰

Takvi zaključci bili su prije svega uvjetovani upotrebom objelodanjene izvorne građe, osobito u Ljubićevim Listinama i Mletačkim uputstvima i izvještajima, dakle službenih mletačkih dokumenata koji su odražavali *ekonomsku politiku* vlade. Odgovor na bitno pitanje: kako se ta politika ostvarivala u praksi? moglo je dati samo istraživanje na temelju nove arhivske građe. Zbog toga je opseg novih spoznaja u svakom idućem radu o mletačkoj Dalmaciji, osobito o njezinu gospodarskom razvoju, ovisio o vrsti argumentacije i upotrebi novih izvornih podataka, kao što je, npr., bilo Novakovo objelodanjivanje splitskog quaternusa iz 1475—76.

Upravo upotreba podataka iz notarskih spisa donekle odvaja »Fragmente iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st.« Aleksandra Piasevolija od ranijih prikaza gospodarskog razvoja u Dalmaciji. ²¹ Autor ne daje cjelovitije ocjene o ekonomskoj politici Venecije, a dijelom i ponavlja uobičajena historiografska mišljenja, ali ga arhivski podaci ipak upućuju i na ponešto drugačije zaključke; temeljnoj tezi da »zaposjedanjem Zadra zamire samostalna trgovina Zadra« suprotstavlja, npr., upozorenje o živoj trgovini s turskim zaleđem i o razvijenosti obrta i ribarstva. ²² Svoja istraživanja sabire u zaključak da »zanatstvo, obrti, te lokalna trgovina, sad u višem sad u manjem opsegu, kao stabilna ekonomska gradska podloga, nisu nikad presahnjivali, dok je jača pomorska trgovina, pa i ona sa zaleđem, doživljavala svoje prijelome i preokrete«. ²³

U prilogu »O nekim problemima hrvatske povijesti u XV stoljeću«, Tomislav Raukar je upozorio na značenje neobjelodanih popisa o zakupu zadarske tridesetine i daće na promet stoke iz Historijskog arhiva u Zadru koji pokazuju, nasuprot predodžbama, stvorenim na temelju mletačkih zakonskih odluka, da je »trgovački promet dalmatinskih gradova u XV st. bio još

¹⁹ Isto, 238.

²⁰ Spremić, Dubrovnik i Aragonci, 178, 181.

²¹ A. Piasevoli, Fragmenti iz ekonomskog života Zadra od XIII do XVIII st., Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 23—47.

²² N. dj., 27, 40, 41. Koristeći se podacima Bianchija i Fiskovića o mnoštvu zadarskih zlatara, Piasevoli ponešto pretjerano ističe da je »u XV st. u gradu vladalo blagostanje« i da je u tom stoljeću »zlatarski obrt bio u cvatu« (27). J. Tadić, pak, uzimajući kao kriterij razvijenosti dalmatinskih obrta dubrovačke obrte, zaključuje da su se »u dalmatinskim gradovima slabo razvijali zanati u toku XV i XVI veka«; obrazlaže to time što se »njihova proizvodnja ograničavala uglavnom na podmirivanje lokalnih potreba samoga gradskog područja« i što »broj zanatlija u dalmatinskim gradovima nije bio veliki« (O društvenoj strukturi, 553). Tako suprotne, a dijelom i netočne, ocjene o stupnju razvitka obrta u Dalmaciji u XV st. posljedica su oskudnog proučavanja izvorne građe, prvenstveno notarskih spisa.

²³ N. dj., 47.

dosta živ«. ²⁴ U radu, pak, »Zadarska trgovina solju u XIV i XV stoljeću«, opisao je odnos Venecije prema zadarskoj proizvodnji i trgovini solju u XV st. i istakao njegove negativne ekonomske posljedice. ²⁵

Istraživanja Ferde Gestrina u talijanskim arhivima znatno su obogatila naše poznavanje cjelokupna razvoja na Jadranu u XV i XVI stoljeću. U prilogu »Gospodarstvo in družba zahodnojugoslovanskih dežel od 15. do srede 17. stoletja«, ²⁶ autor ističe da su Mlečani Dalmaciju nakon 1409. »v veliki meri gospodarsko odrezali od zaledja i gospodarstvo v njej podredili svoji gospodarski politiki na Jadranu«, pa su time »zavrlj dotlej cvetoče in naglo se razvijajoče gospodarstvo dalmatinskih mest«. ²⁷ Iscrpna i dosad posve nepoznata građa iz talijanskih arhiva omogućava mu zaključak da uloga Venecije u trgovačkim vezama između dvije jadranske obale nije bila tako odlučujuća kako se u historiografiji ističe i da »v trgovskih i pomorskih zvezah med Italijo in zahodnojugoslovanskimi deželami Benetkam v tem obdobju ni pripadalo prvo mesto, če jim postavimo nasproti ostalo Italijo«. ²⁸ Gestrin upozorava da je »posledica upadanja trgovine in pomorstva bila slabitev obrti, tudi ladjedelništva in po letu 1420 lahko sledimo množičnemu izseljevanju obrtnikov iz dalmatinskih mest v mesta Italije«. ²⁹ Ekonomske prilike u Dalmaciji pod mletačkom vlašću i turskim pustošenjima autor definira kao »prekinitev naravnega razvoja«. ³⁰

I napokon, ovaj vrlo kratki i sažeti pregled mišljenja naše historiografije o odnosu između Venecije i Dalmacije u XV i XVI st. zaključit ćemo prilogom Miloša Miloševića »Dileme ekonomske politike Mletačke Republike prema Kotoru i primorskim naseljima Kotorskog zaliva«. ³¹ Autor analizira mletačku ekonomsku politiku, način njezina oblikovanja i odnos prema njezinim ostvarenjima u praksi i ističe da se arhivskim istraživanjem »prilično mijenja slika dobijena na osnovu samih normativnih akata« jer su različiti činioци uvjetovali »određenu liberalizaciju trgovine u praksi«. ³² Prateći kolebanja pri donošenju vladinih zakonskih odredaba o trgovini, Milošević zaključuje da »mletačka ekonomska politika u Boki nije mogla da usaglasi svoje načelne i teoretske stavove sa praktičnim ostvarenjima«, čime se bitno mijenja uobičajena historiografska predodžba o odnosu Venecije prema ekonomskom, posebno trgovačkom razvoju ne samo u Boki Kotorskoj, nego i općenito u mletačkoj Dalmaciji. ³³

Mogli bismo, prema tome, kazati da naša historiografija tek u posljednje doba, širenjem područja arhivskih istraživanja, nastoji temeljitije objasniti

²⁴ *Historijski zbornik XXI—XXII*, 1968—69, 542—43; popisi o zakupu zadarskih poreza u XV st. čuvaju se u Historijskom arhivu u Zadru (dalje: HAZ), u seriji: *Datia et incantus civitatis Jadre et eius districtus*, L. II—V.

²⁵ *Radovi Filozofskog fakulteta, Odsjek za povijest* 7—8, Zagreb 1969/70, 19—79.

²⁶ *Zgodovinski časopis XXIX*, 1975, 1—2, 45—76.

²⁷ N. dj., 47.

²⁸ Na i. mj.

²⁹ N. dj., 72.

³⁰ Na i. mj.

³¹ *Istorijski zapisi* 1973, 3—4, 233—53.

³² N. dj., 234.

³³ Isto, 251.

neke elemente mletačke vlasti u Dalmaciji u XV i XVI st., ali je određivanje bitnog stava Venecije prema Dalmaciji: čvrsto uklapanje gradova u mletački državni i ekonomski sustav — rezultat zajedničkog napora, od istraživanja Š. Ljubića i P. Matkovića do današ. Jednako tako, u historiografiji je upozoreno i na posljedice turskih osvajanja, pa je u skladu s tim ocrtana i razvojna linija povijesti Dalmacije: od ekonomskog uspona u drugoj polovici XIV st., preko privredne stagnacije u XV st. do izrazitijeg gospodarskog zaostajanja nakon god. 1500.

Postoji, dakle, pouzdana historiografska osnova za sabiranje dosadašnjih rezultata, ali i za poneki korak naprijed u ocjeni i objašnjavanju uzajamna djelovanja između mletačkog faktora i ekonomskog razvoja Dalmacije u XV i XVI stoljeću. Jer, premda je utvrđen opći okvir unutar kojega moramo razmatrati taj odnos, ipak je ponešto i dalje ostalo neobjašnjeno, prije svega zbog toga što nije ravnomjerno istražen socijalni i gospodarski razvitak dalmatinskih komuna u tom razdoblju. To je imalo za posljedicu da su samo dijelom utvrđeni stvarni rezultati mletačke ekonomske politike nakon 1409, premda je bilo očito da mletačke ekonomske mjere, jednako kao ni turska osvajanja, nisu mogle na isti način utjecati na gospodarski život svih dalmatinskih gradova. Upravo diferencijacija i potanko razmatranje tih utjecaja i njihovih posljedica važan su preduvjet stvaranja cjelovita pogleda na gospodarski razvitak Dalmacije u prva dva stoljeća mletačke vlasti.

U središtu pažnje bit će, prema tome, utvrđivanje oblika mletačke ekonomske politike u Dalmaciji i njezinih posljedica u XV i XVI st., pri čemu ne smijemo zanemariti ni pitanje: u kakvim je uvjetima ta politika nastajala? i zatim: koliko su na njezino oblikovanje i na gospodarski razvitak Dalmacije utjecala šira zbivanja na Jadranu i Mediteranu?

II

Stvarajući već od ranog srednjeg vijeka trgovačka uporišta na Levantu, Venecija je postepeno osigurala vodeći položaj u mediteranskoj trgovini i zadržala ga do XV stoljeća. Glavni pravac mletačkih ekonomskih komunikacija: Venecija — Levant, na kome se temeljilo bogatstvo i uloga Republike u evropskoj trgovini, oslanjao se mnogo više na istočnu od zapadne obale Jadrana. Zbog toga jadranska politika Venecije u srednjem vijeku pokazuje dva glavna, međusobno ovisna, cilja: 1) osvajanje čvrstih uporišta na jadranskim obalama, prije svega na strateški važnijoj istočnoj obali i 2) težnju prema dominaciji i monopolističkom položaju na Jadranu.

Već u prvim desetljećima IX st. Venecija počinje borbu za osvajanje uporišta na istočnoj jadranskoj obali, ali ipak, unatoč povremenim uspjesima, ne stječe sve do početka XII st. trajniju vlast nad dalmatinskim gradovima. Zbog toga se mletački dominij na Jadranu počinje izgrađivati tek u XII st., a na početku XIII st. Venecija je napokon zavladala najvažnijim točkama na našoj obali, Zadrom i Dubrovnikom.³⁴ Tada se stvara mletački imperij od Ja-

³⁴ F. Šišić, Zadar i Venecija od godine 1159. do 1247, *Rad* 142, Zagreb 1900, 239—53; Historija naroda Jugoslavije I, Zagreb 1953, 632, 682—83; N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV st., Zbornik »Zadar«, 161—62.

drana do Carigrada i Levanta, a istodobno se počinje jasnije oblikovati nastojanje Venecije za političkom i ekonomskom dominacijom nad jadranskim bazenom.³⁵ Zadarski mir 1358. i uspjesi Ludovika Anžuvinca privremeno predikaju mletačku ekspanziju na Jadranu: Venecija je izbačena iz čitave istočne jadranske obale, od »sredine Kvarnera sve do granica Drača«.³⁶ Nakon Ludovikove smrti (1382), prilike na dalmatinskoj obali temeljito se mijenjaju: Venecija između 1409. i 1420. konačno podvrgava svojoj vlasti sve dalmatinske gradove.³⁷

Tim osvajanjem Venecija je ispunila bitni preduvjet nesmetanom odvijanju svoje trgovine prema Levantu, ali drugi cilj svoje politike: izrazitu dominaciju na Jadranu — ipak nije uspjela ostvariti. Za to je bio potreban potpun nadzor, pa i ograničavanje okomita smjera jadranskih veza: zaleđe — gradovi na istočnoj obali — talijanska obala Jadrana, koji je imao stoljetnu tradiciju i iznimnu važnost za razvitak jadranskog područja.³⁸ Razumije se, ni mletački trgovac ne zazire posve od prodora u dubinu slavenskog dijela Balkanskog poluotoka. I on u prvoj pol. XV st. pokazuje sve veće zanimanje za trgovanje u srednjovjekovnoj Bosni, prvenstveno tkaninama, ali i drugim vrstama robe.³⁹ U tom razdoblju Split je jedno od središta iz kojih mletački trgovački kapital prodire prema zapadnoj Bosni.⁴⁰ Trgovački, pak, ugovor između Venecije i krčkih knezova iz 1408. svjedoči o poslovanju mletačkih trgovaca u srednjovjekovnoj Hrvatskoj (Brinje, Modruš) i Slavoniji (Zagreb).⁴¹

Uza sve to, posve je sigurno da je mletački trgovac takvom poslovanju u dubini srednjovjekovne Hrvatske i Bosne pretpostavljao uzdužne jadranske veze jer su one bile usmjerene prema Levantu gdje je bilo najvažnije područje njegova djelovanja. Stoga bi se moglo reći da su najvažniji trgovački putovi Venecije i dalmatinskih gradova bili posve različiti: bila je to suprotnost između uzdužna i okomita smjera jadranskih komunikacija. Doduše, trgovačke veze kojima dalmatinski grad u kasnom vijeku dodiruje čitav jadranski

³⁵ G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1959, 388—91; G. Luzzatto, *Storia economica di Venezia dall'XI al XVI secolo*, Venezia 1961, 35—38; J. Lučić, *Pomorsko-trgovački dometi Dubrovnika u XIII stoljeću*, Spomenica Josipa Matasovića (1892—1962), Zagreb 1972, 156—58.

³⁶ N. Klaić, *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*, Zagreb 1972, 234.

³⁷ Šunjić, n. dj., 35—74.

³⁸ F. Gestrin, *Gospodarske povezave jugoslovenskih dežel in Italije v 15. in 16. stoletju*, *Istorijski časopis XVIII*, 1971, 155—57; isti, *Gospodarstvo in družba*, 51.

³⁹ D. Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Sarajevo 1961, 93—97, 181—82.

⁴⁰ God. 1446. dvojica Mlečana, ser Ventura, zvan u izvorima »Engleschi Mirabilia«, splitski građanin, i Baltazar Kolombo sklapaju ugovor o trgovačkoj kompaniji za poslovanje u zapadnoj Bosni: onj se obvezuju da će otvoriti dućan (botega) u Jajcu ili Jezeru u kojem će trgovati solju, uljem, rašom, tkaninama i drugim vrstama robe, u što ser Ventura ulaže 500 dukata (HAZ, Splitski arhiv, notar Dominik de Manfredis, sv. 23/8, 390). Sedam godina kasnije (1453) isti sudionici ponovo stvaraju kompaniju koja će u Jajcu, u njihovu dućanu, prvenstveno trgovati talijanskim tkaninama, uz kapital od 100 dukata (HAZ, Splitski arhiv, notar Gaspar de Verona, sv. 24, 35). Nekoliko podataka o djelatnosti splitskih trgovaca u srednjovjekovnoj Bosni u prvoj pol. XV st. donosi M. Šunjić, *Prilozi za istoriju bosansko-venecijanskih odnosa 1420—1463*, *Historijski zbornik XIV*, 1961, 123—24, 131—32.

⁴¹ *Listine X*, Zagreb 1891, 63—65.

bazen teku i uzduž dalmatinske obale, ali ipak, u usporedbi s okomitim smjerom trgovačkih putova, nemaju onu ekonomsku ulogu kao promet između dvije jadranske obale. Zbog toga mletačke trgovačke odredbe XV st. prije svega nastoje da podvrgnu ograničenjima promet između istočne i zapadne obale Jadrana. Ali, Venecija nije uspjela da taj nadzor u potpunosti ostvari i da postane gospodar jadranskog bazena koji je ponosno nazivala svojim zaljevom.⁴² Ne samo što se trgovački promet odvijao između onih gradova koji nisu potpali pod mletačko vrhovništvo, nego su i dalmatinski gradovi u XV i XVI st. održavali, povremeno i usprkos mletačkim zabranama, prilično žive trgovačke veze sa susjednom obalom Jadrana.⁴³

III

Unatoč tome što svoju vlast nije uspjela protegnuti nad čitavim Jadranom i što su se na njegovim obalama razvijali mletački suparnici, prije svih Dubrovnik, Venecija je u XV st. bila svjetska trgovačka sila na vrhuncu moći. Ni postepeno tursko širenje na Levantu i Balkanskom poluotoku ne prekida u tom stoljeću njezine trgovačke veze s istočnim Mediteranom, niti umanjuje njezinu ulogu najistaknutijeg posrednika između Istoka i Zapada. I u prvoj polovici XV st., u desetljećima koja prethode propasti Bizantskog carstva, Carigrad je središte mletačke trgovine na Levantu i uporište njezinih veza s Malom Azijom, Sirijom, Egiptom i sjevernom Afrikom.⁴⁴ Njegova se trgovačka uloga, doduše, postepeno smanjuje nakon turskog osvajanja 1453, mada je Venecija dvama ugovorima sa sultanom, 1454. i 1479, osigurala slobodu trgovine u Carigradu i na području Osmanskog carstva, ali je zato trgovački promet s Bejrotom i Aleksandrijom bio veoma razvijen još i na samom kraju XV stoljeća.⁴⁵

Razumije se, takva proširenost ekonomskih veza nužno je uvjetovala osjetljivost Venecije prema poremećajima na mediteranskom prostoru. Pad Carigrada 1453. i osobito otkriće pomorskog puta u Indiju 1498. znače prijelomne točke u ekonomskom razvoju Venecije i početak opadanja njezine moći, ali će se Republika u XVI st. izuzetnom vitalnošću odupirati novim kretanjima, pa će tek u XVII st. snažnije osjetiti posljedice tih zbivanja.⁴⁶

⁴² Npr. »nostro Golfo« ili »Colfo suo di Venetia« (G. Novak, *Commissiones et relationes venetae* IV, Zagreb 1964, 176, 350); o mletačkoj politici na Jadrano usp. i Šunjić, *Dalmacija u XV st.*, 27—33; S. Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento*, *Deputazione di Storia Patria per le Marche, Atti e memorie*, Serie VIII, vol. VI, Ancona 1969.

⁴³ Gestrin, *Gospodarske povezave*, 155—58; C. Marciani, *Le relazioni tra l'Adriatico orientale e l'Abruzzo nei secoli XV, XVI e XVII*, *Archivio storico italiano* 1965/1, 14—47; o razvijenosti trgovine između slovenskih zemalja i Italije usp. F. Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka in v XVI stoletju*, *Zgodovinski časopis* XXIX, 1975, 1—2, 89—108.

⁴⁴ Luzzatto, n. dj., 176—79.

⁴⁵ Prema kronici Domenica Malipiera, mletačke galije su g. 1498. prevezle u Aleksandriju samo u gotovu novcu 200.000, a u Bejrut 160.000 dukata, uz velike količine različite robe (Luzzatto, n. dj., 187).

⁴⁶ Već je J. Kulischer (1929), razmatrajući promjene u međunarodnim trgovačkim odnosima u XVI st., odbacio mišljenje da je »Venecija s otvaranjem puta

Nasuprot Veneciji, dalmatinski gradovi, smješteni na istočnoj jadranskoj obali, pored tako značajnog puta mediteranske trgovine u kojoj gotovo i nisu sudjelovali, neusporedivo su slabije osjećali utjecaje širih zbivanja na Mediteranu. Njihovo je trgovačko poslovanje, podvrgnuto u XV i XVI st. mletačkom nadzoru, ionako u najboljem slučaju ispunjavalo jadransko područje, dokle su poremećaji, izazvani promjenama u svjetskim ekonomskim odnosima, dopirali sasvim oslabljeni, pa i nisu mogli znatnije utjecati na oblike njihove privredne djelatnosti. Iako okrenuti prema moru, gradovi će već od kraja XV st. daleko teže osjetiti posljedice promjena u svom zaleđu nakon turskih osvajanja.

Zbog svega toga, ni ekonomska politika koju Venecija u XV st. nameće Dalmaciji nije bila znatnije uvjetovana zbivanjima i promjenama koje u tom stoljeću zahvaćaju Sredozemlje. U prvoj pol. XV st., kad Venecija osvaja Dalmaciju i donosi čitav sustav ograničenja privredne djelatnosti u gradovima, mletačka gospodarska moć na Levantu ne pokazuje znakove slabljenja.⁴⁷ Doduše, politička i ekonomska konstelacija na Mediteranu postepeno se mijenja u XV st.; turska osvajanja, gusarstvo, počeci pomorsko-trgovačke konkurencije zapadnoevropskih država na Sredozemlju i ekonomsko jačanje suparnika na Jadranu, prvenstveno Dubrovnika, uzrokuju u tom stoljeću i povremene krize u mletačkoj privredi, što utječe i na oblikovanje ekonomske politike Venecije.⁴⁸ Unatoč tome smijemo zaključiti da je ekonomska politika Venecije prema Dalmaciji prije svega proizlazila iz državnog sustava Republike koji je bio oblikovan već i prije 1409. i koji je sve periferne dijelove mletačkog dominija podređivao političkim i ekonomskim zahtjevima središta.

S tog stajališta nije bilo razlike između mletačke politike u Dalmaciji prije i poslije 1409. Dakako, pri ocjeni i usporedbi mletačke politike u XV s njezinim značajkama u XIV st. ne možemo uzimati u obzir stav Venecije prema onim dalmatinskim gradovima koje 1322. i 1327. uzima u »zaštitu«: Trogir, Šibenik i Split prihvaćaju tada vrhovnu vlast Venecije, ali se u pritom sklopljenim ugovorima izričito kaže da se to vrši »čuvajući časti i prava gospodina kralja Ugarske koja ima ili bi mogao imati u rečenom gradu«.⁴⁹ Tako opre-

u Indiju jednim udarcem potpuno izgubila svoje prijašnje značenje«, zaključivši da su tek od kraja XVI st. »Mlečani potpuno isključeni iz trgovačkog prometa između zapadne Evrope i Istoka« (Opća ekonomska povijest II, Zagreb 1957, 224). I F. C. Lane (1933) se suprotstavio takvoj tezi, ističući da je ne potvrđuje istraživanje o mletačkom brodarstvu: analizirajući pomorsko-trgovačku ulogu dva tipa brodova u XV st., dugog broda (galija) i širokog okruglog broda, Lane upozorava da je otkriće pomorskog puta u Indiju pogodilo samo trgovački promet na galijama, a ne na okruglim brodovima, zaključujući da se u XVI st. nije smanjila nego čak povećala nosivost mletačke trgovačke mornarice (Venetian Shipping during the Commercial Revolution, pretiskano u: Venice and History, Baltimore 1966, 3—24). Najzad, G. Luzzatto (1961) konstatira da su portugalska otkrića doduše oduzela mediteranskim lukama monopolni položaj koji su ranije imale u trgovini između Istoka i Zapada, što dijelom vrijedi i za Veneciju, ali da on ipak nije bio zamijenjen portugalskim monopolom i da je mletačka privreda, zahvaljujući svojoj otpornosti, nakon dužeg razdoblja krize pokazala nov ekonomski polet (n. dj., 256, 262).

⁴⁷ Luzzatto, n. dj., 165—68.

⁴⁸ Isto, 190.

⁴⁹ »salvis honorificenciis et iuribus domini regis Hungarie, que haberet vel deberet habere in civitate predicta« (Listine I, 331, 337, 369).

zna politika Venecije bila je posljedica bojazni od čvrste vlasti Anžuvina: mletački dominij nad Trogicom, Šibenikom i Splitom tada se sastojao samo u obvezatnom oduzimanju slobodnog izbora kneza, a ne u bilo kakvim ekonomskim ograničenjima. Zbog toga stav Venecije prema tim gradovima nije tipičan za mletačku politiku u XIV st., nego odnos prema Zadru nad kojim je njezina vlast bila najčvršća. Bitni elementi, karakteristični za ekonomsku politiku Venecije u Dalmaciji u XV st., primijenjeni su u Zadru već u sredini XIV st.: vrlo oštrim carinskim sustavom (tzv. »reformationes datiorum« iz 1347) usmjeren je zaderski izvoz prema Veneciji i zaštićen uvoz mletačke robe u grad.⁵⁰

Da bismo još temeljitije objasnili bitne značajke mletačke politike XV st., moramo naglasiti da Dalmacija u njoj nije bila nikakva iznimka. Mletački protekcionizam jednako je bio usmjeren i prema dalmatinskim gradovima i prema vlastitoj terrafermi, što znači da je mletački ekonomski sustav bio posvuda jednak. Osjetljivost mletačke privrede prema političkim i ekonomskim promjenama na sredozemnom prostoru uvjetovala je stalno dograđivanje gospodarske politike. Zbog toga se u XV st. širio sustav ograničenja i donosile odredbe o zaštiti vlastite privrede, ali je sve to bilo podjednako usmjereno prema različitim dijelovima mletačkog teritorija i prema područjima izvan njega. U istom razdoblju kad različitim odredbama otežava dalmatinsku trgovinu ili proizvodnju soli, Venecija na sličan način, da bi zaštitila vlastitu proizvodnju tkanina, zabranjuje 1423. i 1436. odijevanje vunanim tkaninama, kupljenim u Ferrari, Padovi, Trevisu i drugim gradovima mletačke terraferme.⁵¹ Istodobni uspon dubrovačkog suknarstva potiče Veneciju da nametne dodatnu carinu od 10% na uvoz dubrovačkih tkanina na mletačko područje.⁵² Da bi, pak, zaštitila svoju proizvodnju svile, Republika 1457. zabranjuje izvoz sirove svile s mletačke terraferme, ako prije nije bila dovezena i ocarinjena u samoj Veneciji.⁵³

Naravno, bilo bi posve pogrešno kad bismo mletački protekcionizam smatrali nečim iznimnim u ekonomskoj praksi XV stoljeća. I Dubrovnik u tom razdoblju na isti način zaštićuje svoje suknarstvo i utvrđuje posebne carine na uvoz tkanina.⁵⁴ U uvjetima sve snažnijeg uspona suknarstva u kasnom srednjem vijeku zaštitne mjere bile su neophodne preduvjet razvoju vlastite proizvodnje. Odluka je mletačkog protekcionizma samo u tome što se dograđivao nekoliko stoljeća i što je, oslanjajući se na veliku političku moć Republike, utjecao na privredni razvoj čitavoga jadranskog prostora.

⁵⁰ T. Raukar, Prilog poznavanju sistema prihoda dalmatinskih gradova u XIV stoljeću, HZ XX—XXII, 1968—69, 350 i dalje.

⁵¹ Luzzatto, n. dj., 191.

⁵² Listine IX, 434, 1452; X, 226, 1462; usp. I. Božić, Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika u XIV—XV veku, *Istorijski glasnik* 1949/1, 48—49.

⁵³ Luzzatto, n. dj., 193. Ta odluka veoma podsjeća na mletačke odredbe iz 1422. o dvostrukim carinama pri izvozu robe iz dalmatinskih gradova (Listine VIII, 148—49, 154, 179), uz razliku što su odredbe iz 1422. imale prvenstveno fiskalno značenje, dok je odlukom iz 1457. zaštićena mletačka proizvodnja svile.

⁵⁴ D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1951, 7—13.

IV

Gospodarski položaj dalmatinskih komuna u XV i XVI st. bio je trostruko uvjetovan: on nije bio samo posljedica djelovanja mletačkog i turskog faktora, nego je bio određen i prirodno-gospodarskim uvjetima na kojima se osnivao njihov privredni život. Površina distrikturnog teritorija, njegove proizvodne značajke, smještaj grada i njegova uloga u sustavu okomitih i uzdužnih veza na Jadranu, određivali su stvarne rezultate mletačkih ograničenja i težinu posljedica turskih pustošenja. Upravo s obzirom na te elemente razvoj dalmatinskih gradova u XV i XVI st. očituje znatne razlike.

U prvom redu, bile su veoma različite površine gradskih distrikata u XV st., a time i njihove proizvodne mogućnosti. Dok se najveći od njih, zadarski teritorij, protezao na površini od 1150 km², dotle je splitski distrikt imao desetak puta manju površinu. Razlike u površini otočnih komuna bile su nešto manje, ali s proizvodnog stajališta također veoma važne. Otprilike jednaku površinu imale su najveće otočne komune: bračka i hvarsko-viška, nešto manje od 400 km², dok je rapska komuna, tj. otok Rab i sjeverni dio otoka Pa-ga, imala površinu od svega oko 140 km².

Jednako važan činilac bila je vrsta gospodarske djelatnosti. Sve dalmatinske komune imale su sličnu proizvodnu podlogu: agrar, stočarstvo, ribarstvo i obrti, ali su se ipak neke isticale ili razvijenijom proizvodnjom soli (Šibenik i, prije svih, Pag) ili ribarstvom (Hvar, Vis) ili pak brodogradnjom i kamenarstvom (Korčula). Isto tako, bio je različit i opseg zemljišne proizvodnje jer je ovisio o površini proizvodnog teritorija i, još više, o vrsti zemljišta. Kopneni dio šibenskog distrikta bio je, npr., površinom gotovo jednako velik kao zadarski, ali je njegov veći dio bio krševit, pa i nije bio prikladan za snažniji zamah vinogradarstva. Nasuprot tome, kopneni dio splitskog distrikta, površinom jedan od najmanjih, sastojao se od vrlo plodna zemljišta, pa je na čitavom području od granice trogirskog distrikta do Žrnovnice bilo veoma razvijeno vinogradarstvo, a proizvodnja vina velika. I hvarsko-viška komuna isticala se količinom proizvedena vina i njegovom ekonomskom važnošću jer je na tim otocima bilo većih površina plodna zemljišta (npr. ravnica između Starog Grada i Jelse).⁵⁵

I napokon, ekonomske prilike u dalmatinskim gradovima u XV i XVI st. ovisile su i o njihovoj zemljopisnom smještaju, pri čemu je bila osjetna razlika između otočnih komuna i onih na kopnu. Komune na obali, od Zadra do Dubrovnika i Kotora, uvelike su temeljile svoj gospodarski razvitak na etničkim i gospodarskim vezama sa zaleđem, premda intenzitet tih veza nije bio u svih jednak. One komune, čiji je proizvodni teritorij bio skromniji (npr. Split) više su ovisile o ekonomskom prodoru u zaleđe od onih koje su imale razvijenu vlastitu proizvodnu podlogu (Zadar). Usprkos tome, trgovački odnosi sa zaleđem obilježavaju sve kopnene komune, pa su one zbog toga neusporedivo teže osjetile posljedice turskih osvajanja od otočnih komuna čija je privreda u cjelini manje ovisila o promjenama u okomitom sustavu jadranskih komunikacija, prije svega o razvijenosti odnosa s unutrašnjim dijelovima Balkanskog poluotoka.

⁵⁵ G. Novak, Hvar kroz stoljeća, Zagreb 1960, 126—27; I. Kasandrić, Proizvodni odnosi u hvarskoj komuni do konca XVI st., *Mogućnosti* 1972/1, 75—77.

V

Prve ekonomske odredbe u Dalmaciji Venecija donosi uskoro nakon 1409. U tijeku XV st. one su izrasle u jedinstven ekonomski sustav čiji su glavni elementi bili: 1) carinske odredbe, 2) zabrane uvoza i izvoza robe u određenim smjerovima i 3) obvezatni otkup. Nadzor nad ostvarivanjem te ekonomske politike u praksi provodio se uvozno-izvoznim dozvolama ili kontraliterama.⁵⁶ Ekonomska politika Venecije u Dalmaciji imala je fiskalno-trgovačko obilježje. Ona je, u prvom redu, trebala osigurati pritiječanje poreza i carina u blagajne mletačkih komora, ali se njome istodobno nadzirao trgovački promet dalmatinskih gradova.

Ali, sva tri navedena ekonomska elementa Venecija je u XV st. primjenjivala samo prema proizvodnji i trgovini solju, pa bismo mogli reći da je jedino taj proizvod srednjovjekovne Dalmacije u cjelini podredila vlastitoj fiskalnoj politici. Doduše, i mletačka politika prema dalmatinskoj soli postepeno se oblikuje u prvoj pol. XV stoljeća. Premda je vlada već 1414. uspostavila čvrst nadzor nad paškom i zadarskom proizvodnjom soli, određujući da se čitava sol, proizvedena u tijeku godine, mora uskladištiti u Zadru i Pagu u mjesecu listopadu,⁵⁷ ipak su gradovi sve do 1423. mogli slobodno izvoziti sol. Tek 1423. nastaje važna promjena: izvoz soli u zaleđe (per terram) prelazi u nadležnost komora u Zadru, Pagu i Rabu. Da bi taj novi sustav mogao funkcionirati, vlasnici su solana morali prodati komorama onoliko soli koliko im je bilo potrebno za izvoz u zaleđe.⁵⁸ Ostatak soli vlasnik je smio izvoziti morem, ali je vlada i tu preostalu mogućnost izvoza ipak dvostruko usmjeravala: obvezatnim otkupom komorama određivala je količinu koju je vlasnik mogao izvesti do

⁵⁶ Kontralitere ili bulette bile su glavno sredstvo usmjeravanja i nadzora nad trgovačkim prometom dalmatinskih gradova. Cjelokupan uvoz i izvoz robe ovisio je, u načelu, o vladinim zakonskim odredbama i kneževu dopuštenju. Tek nakon što je dobio izvoznu dozvolu ili buletu i platio izvoznu carinu, trgovac je smio izvesti robu iz grada. Kontralitere su sadržavale ime vlasnika robe, vrstu i količinu robe, izvozno odredište i ime vlasnika broda. Isto je vrijedilo i pri uvozu robe od strane građana. Razumije se, uloga kontralitera ovisila je o vrsti robe i izvoznom smjeru, odnosno o ekonomskoj politici vlade. U biti, upravo je sustav kontralitera otežavao slobodno odvijanje dalmatinske trgovine. Rabljani, npr., 1452. mole vladu da im dopusti uvoz željeza i drugih vrsta robe iz Senja, Bakra i Rijeke, što im ona i dopušta, ali pritom određuje da je rapski knez dužan kontraliterama »terminare et limitare quantitatem rerum predictarum, necessarium illi civitati et insule« (Listine IX, 428). Isto tako, vlada je kontraliterama pažljivo usmjeravala cjelokupnu dalmatinsku trgovinu solju, tj. količinu izvezene soli i izvozni smjer. Ali, pri uvozu drugih vrsta robe, npr. vina, stoke ili raše, kontralitere nisu imale zadatak da limitiraju količinu robe, nego im je svrha prvenstveno fiskalna. Doduše, i tu je dolazilo do teškoća: u već spomenutoj predstavi iz 1452, Rabljani se žale da im knez više ne daje kontralitere za izvoz raše u Apuliju, Marche i Istru, pa trgovina rašom oživljava tek intervencijom vlade (Listine IX, 428—29). Usprkos tome, kontraliterama se nije ograničavala izvozna količina većine agrarno-stočarskih proizvoda dalmatinskih gradova (usp. Novak, Quaternus izvoza iz Splita).

⁵⁷ Listine VII, 177; IX, 162; usp. Raukar, Zadarska trgovina solju, 44.

⁵⁸ HAZ, Dukale i terminacije I, 28—29', dukala od 8. VI 1423; usp. Raukar, n. dj. Premda tada nije bilo točno određeno koliko soli ostaje vlasnicima i obradivačima solana, ipak se smije pretpostaviti da je mletačka komora otkupljivala 3/4 soli; takva podjela je uobičajena na Pagu u XVI st. (Commissiones II, 11, 260; IV, 34), a predviđao ju je i ugovor između Venecije i Paga iz 1352. (Listine III, 230).

talijanske obale Jadrana, a oštrom carinskom politikom utjecala je na ekonomsku vrijednost tog izvoza.⁵⁹

Trgovački promet drugim vrstama robe nije bio podvrgnut tako strogim mjerama. Doduše, carinske odredbe iz 1422.⁶⁰ i zabrana trgovanja s Apulijom i Ankonitanskom Markom iz 1452.⁶¹ svjedoče da razmjerno slobodan izvoz vina, stoke, sira, kože ili raše nije bio posljedica jasno određena stava mletačke vlade i da njezina ekonomska politika pokazuje velika kolebanja u utvrđivanju opsega trgovačkih ograničenja.⁶² Dodatne carine iz 1422. bile su toliko opsežne da bi bile posve zakočile trgovački promet dalmatinskih gradova, ukoliko njihov izvoz ne bi bio usmjeren prema Veneciji, što je i bio glavni cilj spomenutih odredaba: novouvedene dvostruke carine plaćale su se na izvoz voska meda, kože, raše, sira, olova, smokava, mesa i ulja.⁶³ Ali, upravo zbog vladina kolebanja u oblikovanju ekonomske politike te su carinske odredbe ukinute već u rujnu 1422.⁶⁴ Isto tako, vlada je već u rujnu 1452. ukinula, nakon prosvjeda iz dalmatinskih gradova, odluku o zabrani trgovanja s Apulijom i Markama iz siječnja te godine.⁶⁵ Prema tome, najoštrije odredbe koje Venecija nameće Dalmaciji u XV st. ostale su vrlo kratko u važnosti; one su stoga pokazatelj o krajnjim ciljevima mletačke ekonomske politike u Dalmaciji, ali ipak ne mogu biti podlogom za utvrđivanje privrednog položaja dalmatinskih gradova, nići mogu poslužiti kao kriterij opsega njihove trgovine u XV st., kako je to u historiografiji uobičajeno.

Osim toga, od svih mletačkih carinsko-trgovačkih ograničenja samo su se navedene odluke iz 1422. i 1452. u većoj mjeri odnosile na promet agrarno-stočarskih proizvoda. Njihovo brzo ukidanje dokazuje da Venecija u XV st., bez obzira na povremene pokušaje, ne utječe znatnije na trgovinu temeljnim agrarno-stočarskim proizvodima dalmatinske privrede: njihov izvoz bio je usmjeravan samo redovitim carinama i sustavom kontralitera, što znači da nije

⁵⁹ Raukar, n. dj., 42—48; opseg zadarsko-paške trgovine solju u XV i XVI st. bio je uvjetovan načinom podjele soli, proizvedene u zadarskim i paškim solanama: dok je u anžuvinskom razdoblju trgovina solju cvala ne samo zbog nižih izvoznih carina, nego i zbog toga što su vlasnici i obrađivači solana raspolagali čitavom solju, dotle se od 1423. prilike temeljito mijenjaju, a trgovina solju bitno smanjuje; u XV st. zadarski vlasnici solana prodaju Veneciji čak i ostatak soli, a u XVI st. 3/4 paške soli odvozi se u Veneciju (Commissiones II, 260).

⁶⁰ V. bilj. 53.

⁶¹ HAZ, Dukale i terminacije I, 118; Šunjić, Dalmacija, 239.

⁶² Milošević, n. dj.

⁶³ Listine VIII, 179.

⁶⁴ Isto 201—202.

⁶⁵ Listine IX, 412, 420, 438, 449. U mletačkim ekonomskim odredbama XV st. isprepleću se različite tendencije, osobito fiskalne, ali je među njima bilo veoma istaknuto i nastojanje da se trgovina dalmatinskih gradova što više usredotoči u Veneciji. I odredbe iz 1422. i 1452. jasno očituju takvo nastojanje, tipično za mletačku ekonomsku politiku već i u XIII i XIV stoljeću. Premda je Venecija zbog otpora iz dalmatinskih gradova odustala od odredaba iz 1422. i 1452, ipak je u XV st. monopolizirala trgovački promet u najsjevernijem dijelu jadranskog bazena: vlada je 1425. naredila da se sva roba koja se iz Dalmacije prevozi brodovima sjeverno od Promontura, tj. od najjužnijeg rta Istre, mora obvezatno dovesti u Veneciju (HAZ, Dukale i terminacije I, 14; Novak, Split u Marulićevo doba, 87).

bio podvrgnut nekim posebnim ograničenjima, premda je vlada nastojala kontroliterama točno nadzirati količinu i smjer izvoza i tih vrsta robe.

Drugačiji je bio mletački stav prema uvozu robe s izvanmletačkih područja: osobito je bio otežan i podvrgnut zabranama uvoz s čitava teritorija od Rječine do Zrmanje.⁶⁶ Naprotiv, obostrani trgovački promet između dvije jadranske obale, s Ankonitanskom Markom, Abruzzima i Apulijom, odvijao se, usprkos teškoćama i intervencijama mletačke vlade, više-manje kontinuirano u čitavom XV i XVI stoljeću.⁶⁷

Već i ti, tek skicirani elementi mletačke ekonomske politike i stav Venecije prema različitim vrstama trgovačkog prometa pokazuju da ona u XV st. nije znatnije utjecala na opseg proizvodnje na području Dalmacije, dakako, izuzevši ekonomski najvažniju proizvodnju soli. Zemljišna proizvodnja, stočarstvo i ribarstvo nisu usmjeravani mletačkim odredbama, kao ni promet vina, ulja, ribe, stoke ili sira. Ti se proizvodi, po svom ekonomskom značenju, nisu mogli ni usporediti sa solju, pa je to jedini uzrok što ih Venecija nije čvršće uklopila u svoj sustav ograničenja.⁶⁸

Isto tako, ni gradski obrti ne očituju u XV st. izravni utjecaj mletačke ekonomske politike. Budući da su pretežno imali lokalno značenje, oni su veoma teško odražavali promjene u uvjetima gospodarskog života. Razumije se, i oni su bili uklopljeni u opća zbivanja u Dalmaciji u XV i XVI st., pa bismo utjecaj Venecije na razvitak obrta mogli prije svega tražiti u otežavanju njihova daljnjeg razvoja i kretanja prema složenijim proizvodnim procesima, možda čak i sukunarstvu. Razvoj sukunarstva u dalmatinskim gradovima nije bio samo onemogućen ekonomskim preduvjetima koji su u njima postojali, nego i mletačkim vrhovništvom. Sukunarstvo se i u Dubrovniku razvija na početku XV st. tek uz pomoć komune.⁶⁹ Venecija, pak, oduzima komunalnoj upravi u dalmatinskim gradovima stvarnu vlast, čime onemogućuje privrednu inicijativu one klase, patricijata, na kojoj se temeljila komunalna struktura. Zbog toga, a i zbog općenite stagnacije u dalmatinskim gradovima, u XV st. ne postoje preduvjeti za razvoj sukunarstva u njima, to prije što je to bilo u suprotnosti s interesima mletačkog sukunarstva.⁷⁰ Opseg poslovanja drugih obrtnih grana, podređen dnevnim potrebama gradskog tržišta, ostaje u XV i XVI st. više-manje jednak, mađa će stanovite promjene biti uočljive i u njihovu razvoju.

⁶⁶ Listine VIII, 201—202; IX, 110, 428; HAZ, Dukale i terminacije I, 145', 18. IX 1455.

⁶⁷ V. bilj. 38 i 43.

⁶⁸ Koliki je profit splitska komora izvlačila iz monopola soli lijepo pokazuje pritužba splitske komune iz 1452. Iz nje doznajemo da komora otkupljuje 100 kablova soli za 25 libara, od čega odbija još 10%, pa za njih stvarno plaća vlasnicima 22 libre i 10 solda; istodobno komora prodaje kabao soli za 20 solda, odnosno za 100 kablova dobiva 100 libara, što znači da ostvaruje zaradu od 77 1/2 libara na svakih 100 kablova — profitna stopa iznosi čak 344% (Listine IX, 419—20)!

⁶⁹ Božić, *Ekonomski i društveni razvitak Dubrovnika*, 32—39; Roller, *Dubrovački zanati*, 5—83; Dušanka Dinić-Knežević, Petar Pantela — trgovac i sukunar u Dubrovniku, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu* XIII, 1970, 87—144.

⁷⁰ Za Kotor v. Milošević, n. dj., 244.

VI

Premda, dakle, s pravom ističemo da u povijesti Dalmacije XV st. znači ekonomsku stagnaciju i zaostajanje za dotadašnjim razvojem, ipak smo dužni da takvu vezu pomnije obrazložimo, jer niti smijemo djelovanje mletačke ekonomske politike u XV st. podjednako protegnuti na sve dalmatinske gradove, niti su svi oni u XVI st. na isti način doživjeli razdoblje turskih ratova.

U cjelini uzevši, uklapanje Dalmacije u mletački dominij na početku XV st. znači prekid s dotadašnjim značajkama njezina ekonomskog razvoja. U anžuvinskom razdoblju koje neposredno prethodi mletačkom osvajanju, ekonomski uspon gradova temeljio se na političkoj i gospodarskoj integraciji s prirodnim zaleđem i na snažnom razvoju trgovačkih odnosa koji su povezivali balkanski prostor s čitavim jadranskim bazenom, sa središtem u dalmatinskim gradovima, bez ikakva utjecaja mletačkog faktora. Nakon 1409. dalmatinski grad gubi neke od tih preduvjeta, prije svega slobodu privrednog života koji dolazi pod nadzor mletačke vlade. To je nužno moralo izazvati kočenje dotadašnje poslovne inicijative i gospodarsko zaostajanje u većini dalmatinskih komuna.

Pa ipak, mletačka politika u XV st. teže pogađa one komune koje su se izrazitije odvajale od općenite agrarno-stočarske proizvodne podloge, kao Pag i Zadar proizvodnjom i trgovinom solju. Druge komune koje su svoj život više temeljile na vinogradarstvu, maslinarstvu, stočarstvu ili ribarstvu mnogo su manje osjetile mletačka ograničenja. To znači da se privredna stagnacija u XV st. prije svega očituje u najrazvijenijim komunama koje su u anžuvinskom razdoblju vršile znatnu ulogu u balkansko-jadranskoj trgovini, prodirući i izvan tog područja (Zadar, mnogo manje Split); nasuprot tome, ekonomsko zaostajanje gotovo se i nije osjetilo u komunama s izrazitom agrarnom privredom (Brač, Hvar i Vis). Premda mletačka ekonomska politika nije utjecala, barem ne izravno, na razvoj proizvodnje na području dalmatinskih gradova, izuzevši proizvodnju soli, nego je uglavnom bila usmjerena prema dalmatinskoj trgovini, ipak je upravo Zadar bio pogođen ne samo trgovačkim zabranama, nego i proizvodnim ograničenjima (sol), pa je od svih komuna bio najteže pogođen mletačkom vlašću.

Zbog toga, kad razmatramo odnos Venecije prema gospodarskom razvoju dalmatinskih gradova u XV st. i kad utvrđujemo ono područje njihove ekonomske djelatnosti na koje je mletačka politika izrazito utjecala, svoje istraživanje, u stvari, ograničavamo na probleme trgovačke aktivnosti u Dalmaciji. Uvjeti trgovanja i opseg trgovačkog prometa dalmatinskih gradova glavni su kriterij pri utvrđivanju stupnja njihova privrednog razvoja. Budući pak da se mletačke zabrane uglavnom nisu odnosile na one proizvode kojima je dalmatinski grad pretežno trgovao i prije 1409, to se opseg dalmatinske trgovine nije mogao bitno smanjiti ni u uvjetima mletačke ekonomske politike XV stoljeća. Neosporno je da se stagnacija dalmatinske privrede očituje u stanovitom smanjenju trgovačkog prometa, prije svega u znatnom opadanju ekonomski najvažnijeg izvoza soli, ali sačuvani izvori ipak dokazuju da dalmatinski grad i nakon 1409. vodi živu trgovinu na jadranskom području. Popis kontralitera u splitskom quaternusu iz 1475—76. svjedoči o razvijenim trgovačkim odnosima između Splita i različitih središta na obje obale Jadrana, pri čemu

se pretežno trguje agrarno-stočarskim proizvodima, ali i produktima kućnog obrta (raša) i ribarstva (soljena riba).⁷¹

Razumije se, veoma je teško točnije odgovoriti na pitanje: koliko se u XV st. smanjuje trgovački promet u Dalmaciji? jer za to nema sigurna oslonca u izvorima. Sačuvani popisi o zakupu zadarskih poreza pokazuju da zadarska trgovina doživljava osjetan pad tek na samom kraju XV st. i da je, npr., promet vina, stoke, mesa, sira ili raše konstantan u čitavom tom razdoblju.⁷² Dakako, takvim zaključkom još nismo točnije osvijetlili odnos između zadarske trgovine prije i poslije 1409; sigurno je, ipak, da je njezin opseg u anžuvinskom razdoblju bio veći, prvenstveno zbog toga što je prije 1409. bila izvanredno razvijena trgovina solju. Unatoč tome, za cjelovitu ocjenu dalmatinske trgovine u XV st. važan je već i zaključak da je trgovački promet bio razvijen u Zadru koji je najteže osjetio mletačka ograničenja i praktički izgubio ekonomski veoma važan izvoz soli. To znači da na temelju podataka o splitskoj i zadarskoj trgovini u XV st. smijemo stvarati i šire zaključke o opsegu dalmatinske trgovine u tom razdoblju.

VII

Ako su, prema tome, već u XV st. bile vidljive razlike u gospodarskom životu pojedinih dalmatinskih gradova, XVI st. još više produbljuje te suprotnosti, osobito između otočnih i većine kopnenih komuna. Dok na ekonomski razvoj gradova u XV st. uvelike utječe mletačka politika, od kraja tog stoljeća na povijest Dalmacije počinju odlučno djelovati i turski ratovi. Povijest turskih provala u XV i XVI st. na područja dalmatinskih gradova i u njihovo zaleđe, srednjovjekovnu Hrvatsku, potanko je istražena u historiografiji,⁷³ ali unatoč tome, utvrđivanje njihovih ekonomskih posljedica na području dalmatinskih komuna nije posve dovršeno, pa ovdje valja o tome nešto reći.

Prve turske provale na područja dalmatinskih gradova zbivaju se već u prvim desetljećima XV st., ali tek od kraja 60-ih godina tog stoljeća počinje razdoblje sustavnih turskih provala.⁷⁴ Turski prodori u 70-im i 80-im god. XV st. nanose velike štete dalmatinskim gradovima: pustošenja agrarno-stočarskih dijelova terraferme i odvođenja seoskog pučanstva u sužanjstvo počinju ograničavati proizvodnu podlogu gradske privrede, ali ipak, sve do mletačko-turskog rata 1499—1502. ne izazivaju presudne ekonomske posljedice. Tek je taj rat bio prijelom u gospodarskom razvitku Dalmacije. Utjecaj turskih ratova u početku XVI st. na privredu Dalmacije može se, zbog obilja sačuvanih podataka, najbolje pratiti na primjeru Zadra, čiji su teritorij Turci najjače ugrožavali.

⁷¹ Novak, Quaternus izvoza iz Splita.

⁷² Raukar, O nekim problemima hrvatske povijesti.

⁷³ Tadić, Mletačka republika i Dalmacija, Historija naroda Jugoslavije II, 266—67, 280—82; Novak, Povijest Splita II, 34 i dalje; Piasevoli, Fragmenti, 41; S. Traljić, Zadar i turska pozadina od XV do potkraj XIX stoljeća, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 11—12, 1965, 203—227; isti, Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, isto 16—17, 1969, 529—48; G. Stanojević, Jugoslovenske zemlje u mletačko-turskim ratovima XVI—XVIII vijeka, Beograd 1970.

⁷⁴ Prema S. Traljiću, Turci prvi put prodiru u zadarsko područje već 1415. i zatim 1432. (Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, 530—31).

Sve do samog kraja XV st. zakupni iznosi zadarskih poreza, koji odražavaju opseg zemljišno-stočarske proizvodnje i trgovačke razmjene, znatnije se ne smanjuju (tridesetina, daća na promet stokom i mesom, daća na maloprodaju vina i daća na bojenje tkanina), ali između 1499. i 1501. bilježe nagli i veoma velik pad.⁷⁵ Promjene u iznosima zadarskih poreza na prijelomu XV u XVI st. pouzdano svjedoče o naglom opadanju privredne djelatnosti na zadarskom području pod utjecajem rata 1499—1502, što se može više-manje protegnuti i na druge dalmatinske komune. Istodobno, taj rat otvara dugotrajno razdoblje temeljitih turskih pustošenja dalmatinske terraferme: njihove teške gospodarske i demografske posljedice bitno su utjecale na cjelokupan kasniji razvoj Dalmacije.

Uzimajući XVI st. u cjelini, s pravom ga možemo označiti kao razdoblje u kojem Dalmacija doživljava najteže ekonomske poremećaje. Unatoč tome, period između 1500. i 1600. može se podijeliti u nekoliko etapa u kojima se razdoblja turskih pustošenja na terrafermi i privrednog zastoja izmjenjuju s ekonomskim oživljavanjem. U tom smislu cjelinu tvore prva četiri desetljeća XVI st., od mletačko-turskog rata 1499—1502. do novog rata 1537—1540: privredna, osobito trgovačka, djelatnost dalmatinskih gradova upravo tada bilježi najveći pad. Ali, i u tom razdoblju izdvaja se prva četvrtina XVI st. (do 1525) kad su turska pustošenja bila najjača, a gospodarski život na kopnenim dijelovima gradskih kotareva gotovo upropašten.

Doduše, ni u tom razdoblju turske provale ne pogađaju jednakim intenzitetom područja svih dalmatinskih gradova. U prva dva desetljeća XVI st. Turci osobito napadaju zaleđe Šibenika, Trogira i Splita, dok na zadarskom području »nastaje relativno zatišje do kraja drugog decenija XVI stoljeća«, a turski napadi jačaju tek oko god. 1520.⁷⁶ U tom razmjeru kratkom razdoblju između 1520. i 1525. Turci su nanijeli najteže udarce dalmatinskim gradovima, pa se mletački izvještaji o potpunoj opustošenosti gradskog zaleđa odnose upravo na te godine.⁷⁷ S tim se u potpunosti slažu i podaci o zakupu komorskih posjeda na zadarskom teritoriju (Vrana, Novigrad): njihovi iznosi naglo padaju od 1519, a najniži su između 1522. i 1524.⁷⁸ I oni, kao i zakupni iznosi zadarskih poreza, točno i pouzdano odražavaju ekonomske prilike na zadarskom teritoriju: proizvodnja u vranskom i novigradskom distriktu osjetno pada u periodu kad su turske provale bile najznačajnije.

Na izmaku prve četvrtine XVI st. nastaje stanovito smirivanje u mletačko-turskim odnosima na području dalmatinskih gradova.⁷⁹ Doduše, na dana-

⁷⁵ T. R a u k a r, *Ekonomsko-društveni odnosi u Zadru u XV stoljeću* (dissertacija, rukopis), Zagreb 1975, 288, 358—59, 368—69.

⁷⁶ Traljić, *Zadar i turska pozadina*, 206; Stanojević, *Jugoslovenske zemlje*, 40—41.

⁷⁷ *Commissiones II*, 13, 42.

⁷⁸ Vranski posjedi zakupljeni su 1514. za 5.640 libara (HAZ, *Datia et incantus*, L. V, 26'), što je prosječni zakupni iznos i u XV st., dok 1519. zakup pada na 3.820, a 1522. na svega 1.850 libara (L. VI/3, 21; VI/5, 42'); 1524. zakup iznosi 1.900, a 1526. 2.200 libara (L. VI/6, 52'; VI/7, 69'). Slično je i kretanje zakupa novigradskih posjeda. God. 1513. zakup iznosi 2.210 libara (L. V, 14'), što je također prosječni zakupni iznos u XV st., ali 1519. pada na 1.540 libara (L. VI/3, 20'), 1521. na 1.060 (L. VI/4, 33'), a 1523. i 1524. na svega 900 libara (L. VI/5, 43'; VI/6, 56'); od kraja 20-ih godina zakup ponovo raste, pa 1528. iznosi 1.800 (L. VI/9, 83), a 1530. 2.000 libara (L. VI/10, 96').

⁷⁹ Stanojević, n. dj., 43—46.

šnjem stupnju istraživanja ekonomske povijesti Dalmacije teško možemo stvoriti određeniju predodžbu o njezinu privrednom razvoju u drugoj četvrtini XVI st., osobito u desetljeću do novog mletačko-turskog rata (1537—40), jer je arhivska građa za to razdoblje veoma slabo istražena. Usprkos tome, čini se sigurnim da u tom razdoblju nije došlo do znatnijeg oživljavanja privrednog života u gradskom zaleđu: turski prodori u prvoj četvrtini XVI st. upropaštavaju zemljišno-stočarsku proizvodnju i smanjuju broj pučanstva na kopnenim dijelovima gradskih kotareva, pa se zbog toga mletačko-turskim ratom 1537—40. zatvara jedno od najtežih razdoblja u povijesti Dalmacije.

U nesigurnim prilikama prve četvrtine XVI st. velike su poremećaje pretrpjele i trgovačke veze sa zaleđem, ali zasad ne možemo pouzdano odgovoriti na pitanje: kada i na koji način oživljava trgovina s turskim područjem? To će omogućiti tek buduća arhivska istraživanja. Prvi poznati podaci o trgovini između Dalmacije i Turske potječu tek iz sredine XVI st., ali s mnogo vjerojatnosti smijemo pretpostaviti da se gradovi i seoski teritorij pod turskom vlašću vrlo brzo prilagođavaju novim odnosima, što je prije svega značilo obnavljanje stoljetnog smjera trgovačkog prometa. Prilično pouzdan pokazatelj o sređivanju trgovačkih odnosa između gradova i zaleđa je ugovor između Venecije i Turske o izvozu soli iz Šibenika, sklopljen 1525, upravo na samom kraju razdoblja najtežih turskih pustošenja na dalmatinskoj terrafermi.⁸⁰ Prema visini zakupa splitske tridesetine, pak, zaključujemo da je trgovački promet u splitskoj luci bio razvijen čak i za mletačko-turskog rata 1537—40.^{80a} U sredini XVI st. lokalna trgovina između gradova i turskog teritorija već je veoma razvijena. Stanovništvo zaleđa ponovo dovozi u gradove agrarno-stočarske proizvode, a kupuje tkanine, vino, ulje i, osobito, dragocjenu sol.⁸¹

Vrijednost robnog prometa na mletačko-turskoj granici iznosila je u sredini XVI st. u Zadru 13.000—14.000 dukata, u Splitu 24.000—25.000, a u Šibeniku čak 50.000 dukata.⁸² Vrijednost i struktura te robne razmjene pokazuju da je ona bila veoma značajna i nužna za život dalmatinskih komuna, ali je unatoč tome posve sigurno da trgovina između Dalmacije i turskog zaleđa ipak nikada nije dobila onu važnost koju su veze između gradova i unutrašnjosti imale u razdoblju njihove političke i ekonomske integracije u drugoj pol. XIV st., to više što su periode ekonomskog oživljavanja često prekidalili novi ratni sukobi.

⁸⁰ S. Traljić, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII stoljeću, Pomorski zbornik I, Zagreb 1962, 365.

^{80a} Zakup tridesetine u Splitu iznosio je g. 1481. 551 dukat (HAZ, Splitski arhiv, sv. 35, 130), a 1486. 550 dukata (isto, sv. 37/4, 5). Pola stoljeća kasnije (1539) zakup tridesetine iznosi 533, a 1540. 600 dukata (Historijski arhiv u Splitu, Stara splitska općina, sv. 3, 358', 366'), što znači da se trgovački promet u Splitu nije bitno smanjio niti u razdoblju mletačko-turskog rata 1537—40. U sredini XVI st. zakup splitske tridesetine znatno raste i 1564. iznosi 1445, 1565: 1300, 1566: 1410, a 1567. 1480 dukata (Commissiones III, 182—89).

⁸¹ Traljić, Zadar i turska pozadina; T. Raukar, Dalmatinski grad i selo u kasnom srednjem vijeku, *Jugoslavenski istorijski časopis* 1974/1—2, 41—50. Iscrpne podatke o trgovini između dalmatinskih gradova i turskog zaleđa sadrže svi mletački izvještaji XVI st. (v. Commissiones II—V).

⁸² Prema podacima G. B. Giustiniana iz 1553. (Commissiones II, 198, 205, 216); usp. Tadić, O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika, 554.

Ciparski rat (1570—73) novi je i veoma važan prijelom u ekonomskoj povijesti Dalmacije, jer ne samo da odjednom prekida tek uspostavljene trgovačke veze s turskim zaleđem, nego završava novim turskim osvajanjem dalmatinske teritorija. Nakon ciparskog rata povučena je nova mletačko-turska granica prema kojoj su gradovi izgubili dijelove svojeg teritorija na terrafermi (Soranzo-Ferhad-pašina granica iz 1576). Na zadarskom području nova je granica otprilike tekla od Posedarja prema Krbavaculugu i Visočanima, zatim na Bokanjac i odatle prema Vranskom jezeru, što znači da je Turcima pripao čitav središnji i najplodniji dio zadarskog teritorija, dok je Veneciji ostao samo uski pojas zemljišta uz obalu. Veliki gubitak pretrpio je i Split: na splitskom poluotoku nova je granica povučena od Duja nasuprot Vranjicu preko Brda do mora ispod Žnjana, pa je i tu Turcima pripao velik dio najplodnijeg teritorija splitske komune.⁸³

Demografske i ekonomske posljedice turskih ratova u prva četiri desetljeća XVI st., a posebno ciparskog rata, bile su odlučne u privrednom razvoju Dalmacije. Kretanje broja pučanstva na zadarskom teritoriju između 1527. i 1598. veoma jasno ocrtava postepeno propadanje agrarno-stočarske podloge zadarske privrede. Dok je još 1527. na kopnenom dijelu zadarskog teritorija bilo više od 9.000 stanovnika, nakon mletačko-turskog rata 1537—40. taj se broj smanjuje na svega oko 2.800 ljudi. Usporedo sa smirivanjem na mletačko-turskoj granici u sredini XVI st. i jačanjem trgovačkog prometa postepeno se povećava i broj pučanstva, pa između 1554. i 1566. raste od oko 5.500 na više od 7.000. Ali, taj demografski proces koji je svjedočio i o gospodarskom oporavljanju naglo prekida ciparski rat i nova mletačko-turska granica. God 1578. sasvim smanjeni kopneni dio zadarskog teritorija ima svega 1.600 stanovnika, pa niti na samom kraju XVI st. (1598) taj broj ne dopire do 3.000.⁸⁴

Razumije se, smanjivanje broja pučanstva i propadanje zemljišne proizvodnje na kopnenim dijelovima gradskih distrikata imalo je za posljedicu ekonomsko slabljenje komunata i gradskog stanovništva. Upravo činjenica da se glavnina zemljišnog posjeda zadarskog patricijata nalazila na opustošenim, a nakon ciparskog rata i izgubljenim, dijelovima distrikta,⁸⁵ objašnjava podatke mletačkih izvjestilaca o razmjerno niskim prihodima zadarskih plemićkih obitelji i razliku prema, npr., prihodima hvarskog patricijata.⁸⁶ Ali, dok je Zadar, ipak, i u XVI st. zadržao proizvodno bogat otočni dio distrikta, dotle

⁸³ L. Katić, Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, *Starohrvatska prosvjeta*, III. serija, sv. 6, 1958, 208—209; I. Grgić, Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji, *Izdanja Muzeja grada Splita* 11, 1962, 5, 19—20 (bilj. 4); Traljić, Zadar i turska pozadina, 213—14.

⁸⁴ Svi su podaci iz mletačkih izvještaja (Commissiones I, 203; II, 172; III, 57, 164; IV, 225; V, 232). Demografske i ekonomske prilike u šibenskom ili splitskom distriktu jedva da su bile nešto bolje.

⁸⁵ Raukar, Ekonomsko-društveni odnosi u Zadru u XV stoljeću, 174—200.

⁸⁶ Premda podaci G. B. Giustiniana o prihodima pojedinih slojeva dalmatinskog društva u sredini XVI st. ne moraju biti posve točni, ipak je neosporno da se njihova visina i razlike između pojedinih gradova uglavnom poklapaju s ekonomskim prilikama u komunama. Prema Giustinianu, najviši prihodi plemićkih obitelji u Zadru su između 400 i 700 dukata godišnje; u Hvaru Vidali imaju čak 1.000 dukata, a 4—5 obitelji 500 dukata godišnjeg prihoda (Commissiones II, 197, 221).

je Split izgubio veći dio proizvodnog teritorija, pa su i prihodi splitskog patricijata zaostajali za приходима hvarskih i zadarskih plemićkih obitelji.⁸⁷

Turski ratovi XVI st. još su jače istaknuli razlike između kopnenih i otočnih komuna. Doduše, turske su provale ponekad dopirale i do otoka, pa je 1571. turska flota napala otok Hvar, a turske čete spalile i opustošile Hvar, Stari Grad i Vrbosku,⁸⁸ ali se to ipak ne može usporediti s neprekidnim uništavanjem sela i seoskog pučanstva, te napokon s turskim osvajanjem znatnog dijela distrikata na dalmatinskoj terrafermi.

U takvim uvjetima položaj otočnih komuna u XVI st. postaje još povoljniji, prvenstveno onih s agrarno-stočarskom proizvodnom podlogom. Nasuprot kopnenim dijelovima zadarskog, šibenskog, trogirskog ili splitskog distrikta, na kojima je u XVI st. zemljišna proizvodnja bila veoma smanjena, otoci Korčula, Brač, Vis i Hvar i tada zadržavaju svoje proizvodne značajke, jer ih jedva dodiruju turski ratovi.

Hvarsko-viška komuna, čiju proizvodnu podlogu ni u XV st. nije ugrozila mletačka politika, i u XVI st. jedna je od najrazvijenijih, što je već odavno istaknuto u historiografiji.⁸⁹ U sredini XVI st. na otoku Hvaru se proizvodilo 80.000 kvarti vina, dok je vrijednost robnog prometa iznosila 70.000—80.000 dukata godišnje, od čega je na vino i ribu otpadalo oko 30.000 dukata.⁹⁰ Osim toga, i povoljan strateški položaj hvarske luke, u kojoj su se zaustavljali svi brodovi koji su plovili prema Levantu ili odatle dolazili, davao joj je važnost na uzdužnom jadranskom plovidbenom putu. Od svih otočnih komuna, hvarsko-viškoj mogla je konkurirati samo paška komuna proizvodnjom soli, ali je najveći dio tih prihoda pripadao Veneciji, pa je uza sve prirodno bogatstvo paška komuna u XV i XVI st. jedna od siromašnijih.⁹¹

Izložena obilježja ekonomskog razvoja dalmatinskih komuna ne mijenjaju se bitno niti potkraj XVI st. kad i Dalmacija počinje osjećati reflekske novih odnosa na Sredozemlju. Da bi nadoknadila postepeno zamiranje pomorsko-trgovačkih veza s Levantom, Venecija prihvaća zamisao trgovca Danijela Rodrige i 1592. otvara trgovačku skalu u Splitu.⁹² Split postaje središtem veoma razvijene trgovine između Venecije i Turske. Već potkraj XVI st. trgovački promet preko splitske skale dosegao je golem opseg i zadržao ga sve do izbivanja kandijskog rata (1645). Prema J. Tadiću, »za celo polustoleće ovaj tranzit preko Splita je imao svetski značaj i potpuno je bio ravnopravan ono-

⁸⁷ Najbogatije splitske plemićke obitelji imaju u sredini XVI st. prihod od 200 dukata (isto 215).

⁸⁸ Novak, Hvar kroz stoljeća, 106—107.

⁸⁹ Novak, Dalmacija i Hvar u Pribojevićevo doba, 11; Tadić, O društvenoj strukturi Dalmacije i Dubrovnika, 561.

⁹⁰ Commissiones II, 222; III, 122; na Korčuli se istodobno proizvodi svega oko 35.000 kvarti vina (Commissiones II, 252).

⁹¹ Samo iz 3/4 paške soli koje su pripadale Veneciji, vlada je u sredini XVI st. ostvarivala prihod od 80.000 dukata godišnje (Commissiones II, 260).

⁹² Novak, Povijest Splita II, 76—87; V. Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skale u XVI stoljeću, *Starine* 52 i 53, Zagreb 1962, 185—248, 363—415; R. Paci, La »scala« di Spalato e il commercio veneziano nei Balcani fra Cinque e Seicento, Deputazione di Storia Patria per le Venezie, *Miscellanea di studi e memorie*, vol. XIV, Venezia 1971; D. Kečkemet, Židovi u povijesti Splita, Split 1971, 31—53; Gestrin, Gospodarstvo in družba, 72.

me preko Dubrovnika«. ⁹³ Pa ipak, unatoč izvanredno velikoj ulozi u balkansko-jadranskoj trgovini, golemi promet robe koji je tekao preko splitske skale niti je izazivao bitne i temeljite promjene u ekonomskoj strukturi splitskog društva, niti uopće može biti ma i približan pokazatelj privrednog uspona Splita u tom razdoblju. Dakako, posve je sigurno da je skala bila ekonomski korisna splitskom pučanstvu. Mogućnost uklapanja u veliku balkansku trgovinu privlačila je došljake od kojih su neki, kao npr. mletačka obitelj Kavanjin (Cauagnini), trajno ostali u Splitu i postali sastavni dio splitskog društva. ⁹⁴ Tako se stvarala, doduše ograničena, skupina splitskih trgovaca koja se pokušavala uključiti u poslovanje skale, ali usprkos tome, vrijednost robnog prometa u splitskom pretovarilištu bila je posve nerazmjerna s kapitalima koje je u taj promet mogao uložiti domaći trgovac. Kako je u historiografiji već istaknuto, trgovina preko splitske skale pretežno je bila u rukama stranih trgovaca, mletačkih ili turskih. ⁹⁵ Važnu ulogu u poslovanju skale imali su židovski trgovci i financijeri, ali je za procjenu uloge domaćeg pučanstva značajna pojava da je i među njima značenje domaćih, splitskih Židova bilo razmjerno skromno, jer su oni pretežno bili samo posrednici, agenti bogatih trgovaca od Venecije do Turske, a ne vlasnici znatnijih kapitala i aktivni sudionici u trgovačkom prometu. ⁹⁶

Tek ako se tome dodaju i neki drugi elementi, kao npr. epidemije kuge (osobito 1607) i ovisnost skale o političkim odnosima između Venecije i Turske, postaje jasno zbog čega splitsko društvo ni nakon cvata velike balkanske trgovine i unatoč korisnim ekonomskim rezultatima skale (stanovito jačanje trgovačkog sloja) ne očituje znakove izrazitog demografskog i ekonomskog uspona. Zbog toga poslovanje skale ni u kom slučaju ne može biti kriterij ekonomskog razvoja Splita u XVII st.: njegov pravi domet prije je bila lokalna trgovina s turskim zaleđem koju možemo pratiti, kako je istaknuto, od sredine XVI stoljeća.

VIII

Prema tome, bitna značajka gospodarskog života dalmatinskih gradova u XV i XVI st., u potpuno izmijenjenim političkim prilikama na čitavom balkansko-jadranskom prostoru, jest ekonomska stagnacija, ali njezin opseg valja pažljivo određivati jer to nimalo jednostavno pitanje ne podnosi bilo kakvu shematizaciju. Unatoč činjenici da mletačka politika XV st. i turska osvajanja u XVI st. različito utječu na pojedine dalmatinske komune, zajedničko je obilježje povijesti Dalmacije u tom razdoblju zastoj i onemogućavanje daljnjeg privrednog razvoja. To upućuje na dva zaključka.

Takva teza u prvom redu znači da moramo ispraviti uobičajeno historio-grafsko mišljenje da Venecija u XV st. upropaštava dalmatinsku privredu, posebno trgovinu. Zaključci o naglom propadanju, pa čak i bijedi, dalmatinskih

⁹³ J. Tadić, *Ekonomsko jedinstvo Balkana i Sredozemlje u XVI veku*, *Zgodovinski časopis* XIX—XX, 1965—66, 204.

⁹⁴ Č. Čičin-Šain, *Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća*, *Starine* 49, 1959, 105—226.

⁹⁵ Novak, *Povijest Splita II*, 146; Kečkemet, *Židovi u povijesti Splita*, 63; Geštrin, *Gospodarstvo in družba*, 72.

⁹⁶ Kečkemet, n. dj., 61—62.

gradova u XV st. nehistorijski su i temelje se na površnoj procjeni stvarnog razvoja. Kao izvor najčešće im služe mletački izvještaji XVI st. u kojima se upozorava na siromaštvo pojedinih slojeva društva u dalmatinskim gradovima, što znači da se takvi zaključci veoma oskudno argumentiraju temeljitom analizom ekonomskih prilika u njima. Dakako, posve je sigurno da dalmatinsko društvo u XV i XVI st. obilježavaju duboke klasne razlike i suprotnosti, a većinu gradskog i distriktualnog pučanstva veoma skroman ekonomski položaj, ali pritom moramo postaviti pitanje: koliko takvu ekonomsku i socijalnu strukturu dalmatinske komune smijemo objašnjavati djelovanjem mletačkog i turskog faktora, a koliko je ona općenito svojstvena srednjovjekovnom društvu?

Razumije se, mletačka ekonomska politika negativno djeluje na već dostignut zamah poslovnosti dalmatinskih gradova, ali usprkos tome zaključak o privrednom zastoju Dalmacije u XV st. nipošto ne podrazumijeva prekid gospodarskog života. Ne samo da dalmatinski grad u XV st. vodi prilično živu trgovinu, nego i u XVI—XVII st. kad je turski pritisak bio veoma jak, čak i kopnene komune održavaju kontinuitet privredne djelatnosti.

Ali, premda dalmatinski grad i nakon 1409. zadržava refleksije anžuvinskog poleta, pa se njegova ekonomska djelatnost i dalje nastavlja, ipak se neke komune već u XV, a osobito u XVI st., zaustavljaju u svom privrednom razvoju, dok druge počinju izrazitije zaostajati, prije svega komune na kopnu kojima tursko osvajanje oduzima dio proizvodnog teritorija. Upravo u tom gospodarskom zaostajanju sadržane su stvarne posljedice djelovanja mletačkog i turskog faktora.

Promatramo li, dakle, u cjelini privredni razvitak dalmatinskih gradova u XV i XVI st., moramo zaključiti da on, doduše, ne očituje nagle promjene, osim donekle pod utjecajem mletačko-turskih ratova, osobito 1499—1502. i 1570—73, ali da je ekonomska stagnacija u njima više-manje uočljiva pojava u čitavu razdoblju do kraja mletačke vlasti. Ni jačanje posredničke trgovine dalmatinskih gradova s turskim dijelovima Balkanskog poluotoka od kraja XVI st., unatoč značajnoj međunarodnoj ulozi splitske skale, bitnije ne mijenja temeljne ekonomske tendencije u razvoju mletačke Dalmacije, pogotovo stoga što su razdoblja cvata prekidali mletačko-turski ratovi, npr. dugotrajni kandijski rat 1645—69.

Razumije se, još jednom valja istaknuti da se zaključci o značajkama gospodarskog razvoja dalmatinskih gradova u XV i XVI st. u prvom redu temelje na usporedbi s njihovim ekonomskim usponom između 1358. i 1409. Upravo je to razdoblje, u kojem privreda, prije svega trgovina, dalmatinskih komuna doživljava snažan zamah, siguran kriterij i čvrsto uporište za procjenu njihove ekonomske djelatnosti nakon 1409—20.

Stoga bismo mogli zaključiti da našu ocjenu privrednog razvoja Dalmacije u XV i XVI st. prije svega određuje činjenica što četiristoljetna vlast Venecije uzrokuje »prekid prirodnog razvoja« (Gestrin) dalmatinskih gradova njihovim političkim odvajanjem od zaleđa i specifičnom ekonomskom politikom, s jedne, dok turske provale razaraju široke prostore na dalmatinskoj terrafermi, s druge strane. Uzajamno djelovanje tih dvaju faktora uvjetuje bitnu značajku povijesti Dalmacije u širokom rasponu od kasnog srednjeg vijeka do kraja XVIII st.: zaostajanje za stvarnim mogućnostima gospodarskog razvoja.

S u m m a r y

VENICE AND THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF DALMATIA IN THE
15TH AND 16TH CENTURIES

The economic development of Dalmatia in the 15th and 16th centuries was influenced by Venetian rule and, from the end of the 16th century, Turkish wars, and has been discussed at length by many historians. T. Raukar tries to establish the exact consequences of these two factors. The integration of Dalmatian towns into the Venetian Empire after 1409—1420 brought their economic development to a halt and, on the whole, caused economic stagnation. However, the impact of Venetian economic policy and Turkish attacks in the 16th century differed from town to town, depending on the natural and economic conditions on which their development was based — the size and location of the economic area and the kind of economic activity. Since Venice in the 15th and 16th centuries imposed her economic interests only on the salt trade, while trade in other commodities, above all those in the fields of agriculture, cattle breeding and fishing, remained essentially unaffected by her policies, the consequences of the new economic relations were felt most acutely in those communes whose economy relied on the production and selling of salt (Pag, Zadar). Other communes (Hvar) retained the characteristics of their earlier economic development. From the end of the 15th century onwards the Turkish wars increased the difference between the island and the mainland economies, because the agricultural and cattlebreeding production of the Dalmatian hinterland was ruined by the war. Raukar refutes the opinion of those historians who claim that Venice's policies caused a sudden decline in the economic activity of Dalmatian towns. She only stopped the very important trade in salt, whereas in the other economic sectors the combination of Venetian and Turkish influence resulted in their failure to reach the full scope of their economic potential.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

10

ZAGREB

1977

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Josip ADAMČEK, Hrvoje MATKOVIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JOSIP ADAMČEK

UREDNIK

NIKŠA STANČIĆ

Radovi 10

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Centar za povijesne znanosti
Odjel za hrvatsku povijest
Zagreb, Krčka 1.**

Za izdavača

dr Josip Adamček

Prijevod

dr Vera Andrassy (engleski)

dr Blanka Jakić (njemački)

Nada Cekić (ruski)

dr Vlasta Vince (slovenski)

Lektor i korektor

Branko Erdeljac

